

Фігурний Ю.С.,
к.і.н, завідувач відділу української
етнології Науково-дослідного
інституту країнознавства МОН України
ukr.etnolog_fus@ukr.net

КОЗАЦЬКІ ЗБРОЙНІ ВИСТУПИ 20–30-Х РР. XVII СТ. – ВТРАЧЕНИЙ ШАНС ДЛЯ РЕФОРМУВАННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті проаналізовано козацькі збройні виступи 20–30-х рр. XVII ст. як втрачений шанс для реформування Речі Посполитої і перетворення її на потужну державу трьох народів – польського, литовського та українського. Виявлено, що з моменту створення Речі Посполитої у 1569 р. внаслідок міждержавної унії Польського королівства та Великого князівства Литовського, за неповних 50 років значно посилювалося українське козацтво, яке стало потужним фактором впливу у тогочасних суспільно-політичних і міждержавних відносинах. Встановлено, що козаки, усвідомлюючи свою силу і боєздатність, спочатку намагалися мирно порозумітися з владою Речі Посполитої, але після того як можновладці відмовилися від конструктивного діалогу, розпочали акції непокори, які згодом перетворилися на кровопролитні повстання.

Ключові слова: Україна, Польща, козацькі збройні виступи 20–30-х рр. XVII ст. реформування Речі Посполитої.

Актуальність вивчення заявленої нами проблематики полягає в тому, що досліджуючи козацькі збройні виступи 20–30-х рр. XVII ст. як втрачений шанс для реформування Речі Посполитої і перетворення її на потужну державу трьох народів – польського, литовського та українського в українознавчому вимірі, ми не тільки намагаємося досягнути визначальні події минувшини України і Польщі, але й переосмислюємо їх з висоти сьогодення. Новизна наукової праці виявляється в тому, що попри наявні дослідження присвячених цій проблематиці, а саме монографії І. Іванцова, В. Марочкіна, В. Щербака тощо на жаль, майже відсутні узагальнюючі концептуальні праці, в яких на достатньому теоретичному рівні, а головне з сучасних позицій аналізується позитивна роль козацької мілітарної верстви у тогочасних вітчизняних етнічних, етнокультурних, державотворчих і націєтворчих процесах. Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету «Етнокультурні процеси в Україні (1985–2017)». Вона виконується в НДІУ МОН України відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Метою дослідження є аналіз козацьких збройних виступів 20–30-х рр. XVII ст.

як втрачений шанс для реформування Речі Посполитої і перетворення її на потужну державу трьох народів – польського, литовського та українського. Для досягнення поставленої мети доцільно вирішення таких дослідницьких завдань: стисло охарактеризувати стан досліджуваної проблематики; проаналізувати теоретико-методологічні аспекти вивчення козацьких повстань 20–30-х рр. XVII ст.; встановити першопричини й закономірності цих козацьких збройних виступів; підвести підсумки дослідження.

Окремі аспекти даної проблематики висвітлювали такі дослідники: М.Грушевський [3], В.Голобуцький [1; 2], І Іванцов [4], А Камінський Сулима [5], В. Марочкін [8], С.Плохій [9], В. Щербак [11], Н. Яковенко Н. [12] та інші вчені. Проведений аналіз публікацій, в яких було започатковано і продовжено дослідження проблеми, і на які мав змогу опиратися автор засвідчив, що нажаль вона залишається поза увагою дослідників і потребує додаткового осмислення

Необхідно наголосити, що в цьому комплексному українознавчому аналізі нами був задіяний один із головних наукових методів пошуку істини – принцип історизму, себто неупереджене висвітлення й характеристика козацьких збройних виступів 20–30-х рр. XVII ст. як втрачений шанс для реформування Речі Посполитої

Також, ми охарактеризуємо базові засадничі поняття, на яких ґрунтується наше дослідження. Термін «козацькі виступи» (повстання, реbelie, бунти, заколоти) 20–30-х рр. XVII ст. – це збройні акції непокори українського козацтва (реєстровців, нереєстровців, запорожців), з допомогою яких козаччина намагалася отримати нобілітацію й низку привілеїв (право на володіння землею, власне судочинство, участь в державних справах, тощо) і головне, визнання офіційною владою Речі Посполитої його лицарсько-шляхетською верствою з усіма правами та обов'язками.

Так, дефініцію «українське етнодержавонацієтворення», ми трактуємо як неперервний у часі й просторі поступальний розвиток українців від етносу (бездержавного народу) до нації (державницький народ), здобуття ним власної національної держави й послідовної розбудови головних її підвалин.

Українські етнокультурні процеси – це довготривалий історичний розвиток під час якого на теренах залюднених українцями формується їх власний етнокультурний простір та зароджується і розвивається цілісний етнокультурний

комплекс прямо й опосередковано, пов'язаний зі спільними походженням українців, функціонуванням їх рідної мови, творення олюдненої ними етнічної території, побутування традиційної української культури, утвердженням християнської віри тощо.

Під терміном «українознавчий вимір» ми розуміємо визначення й осягнення концептуальної сутності, історичної величини і наукового значення досліджуваної проблеми у цілісному й неперервному взаємозв'язку з Україною, українцями і світовим українством у цивілізаційному часопросторі.

Українське козацтво зароджується у XV–XVI ст., а формується і перетворюється у провідний стан українського суспільства у XVII ст. Саме XVII ст. стало визначальним для його становлення як каталізатора українського етнодержавонацієтворення, тому що козацтво відіграло важливу роль не тільки у творенні вітчизняної козацько–гетьманської держави – Гетьманщини, а й у становленні матеріальної та духовної культури українського народу, його етнічної і національної самобутності, самоідентифікації, самосвідомості, ментальності тощо.

У зв'язку з цим П.Кононенко наголошує: «... Особливо важливо, що національна свідомість захисників Батьківщини органічно зливалася з соціально-культурною парадигмою: козацтво своїми революційними діями переплавило населення (суспільство, народ) у НАЦІЮ європейського типу. І спонукало до цього українські верстви як етнодержавні традиції (історична, релігійна, культурна, філософська пам'ять), так і новочасний соціальний, конфесійний, національний гніт (практика житейського моря)» [6, с. 150–151].

Розпочинаючи осягнення закономірностей та особливостей козацьких повстань 20–30-х рр. XVII ст. як втрачений шанс для реформування Речі Посполитої і перетворення її на потужну державу трьох народів – польського, литовського та українського в українознавчому вимірі, ми вкотре хочемо наголосити про надзвичайно вагомий роль особистості в поступальному розвитку людських спільнот загалом й українців зокрема. Скільки б історики, політологи, соціологи, філософи не влаштовували дискусій й обговорень цієї проблеми, але факт лишається фактом, будь-який народ лише тоді виборює (створює) власну державу, і з часом стає державницькою нацією, коли він висуває із свого середовища людину, яка попри всі

труднощі і перешкоди стає лідером і веде свій етнос до перемог і героїчних звершень. Один з яскравих прикладів таких особливостей, на нашу думку, це – Чингісхан (творець Монгольської держави). В українській історії такою геніальною постаттю міг стати Петро Конашевич-Сагайдачний, але не став – нагла смерть зупинила його етнодержавонацієтворчу діяльність. Перед українським козацтвом, а особливо – старшиною, руба постало питання, чи знайдеться серед них особистість з тими же лідерськими, організаторськими, полководницькими і дипломатичними здібностями як славетної пам'яті покійний гетьман. І поява нового харизматичного українського лідера була не примхою мінливої козацької долі, а суворою вимогою жорстокої доби, епохи, в якій український етнос постав перед дилемою, бути чи не бути йому як самобутній людській спільноті, яка у подальшому саморозвитку мала повне право, чи відновити власну державність, чи розчинитися й зникнути як самодостатній народ.

З цього приводу Н. Полонська-Василенко зазначала: «...1628 року, семигородський князь, Бетлен Габор, казав шведському послові Страсбургерові: «відомий погляд Замойського, що народ козацький може затопити Польщу, якщо знайде розумного та шляхетного вождя», і ставив питання – чи не зможе запорозький народ збудувати окрему Річ Посполиту?» [10, с. 445].

Нажаль, з 1622 по 1647 рр. не знайшлося такого харизматичного ватажка, саме цим, передусім, на нашу думку, й були обумовлені невдачі козацьких виступів 1620–1630-х рр. і тільки з появою Б. Хмельницького ситуація кардинально змінюється. Разом з тим, ці реbelie відіграли вирішальну роль як в українських етнічних, етнокультурних, державотворчих і особливо у націєтворчих процесах. Якщо у першій чверті XVII ст. завдячуючи П. Сагайдачному у вітчизняному етнодержавонацієтворенні домінував еволюційний шлях розвитку, то вже у другій чверті цього ж століття панівними стали революційні засоби творення і розбудови етносу, держави і нації українців (руських, русинів). Ці збройні виступи, воєнна конфронтація козаків з польською владою, руськими магнатами та їх спільниками, у тому числі й частиною реєстрового козацтва стали основним трендом (проявом) суспільного життя на Наддніпрянщині у другій чверті XVII ст. Ми твердо переконані, що саме українське козацтво стало їх організатором і рушійною силою.

Разом з тим радянська історіографія послідовно і цілеспрямовано називала ці реbelie «селянсько-козацькими повстаннями 20–30-х років XVII ст.», тим самим свідомо фальсифікувала історичне минуле українського етносу.

Так, історик В. Голобуцький у другому томі «Истории Украинской ССР», писав, що однією з характерних рис народних повстань було те, що повсталі селяни, міщани, запорозькі й реєстрові козаки шукали підтримки й захисту в Росії, більше того – прагнули перейти під владу Російської держави [1, с. 441]. Отже, головною їх рушійною силою були селяни, городяни, а козацтво перебувало на другорядних ролях й усі разом вони мріяли стати підданими Московії.

На початку XXI ст. уже у суверенній Україні, маятник оцінки цих повстань хитнувся у протилежний бік. Зокрема, дослідник С. Лях називає їх козацькими війнами й характеризує як масштабні збройні виступи українського козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. у союзі із селянськими масами проти режиму польської влади та додає, що залежно від розуміння їх характеру різними авторами, вони ще називаються козацькими (селянсько-козацькими, козацько-селянськими) повстаннями [7, с. 247].

На нашу думку, ці та суголосні їм визначення козацьких збройних виступів 20–30-х рр. XVII ст. як і їх мета, способи здійснення й рушійні сили дещо хибують і потребують уточнення. Так, сучасний польський історик Анджей Сулима Камінський справедливо зауважує: «На перший погляд може видатися, що політики Речі Посполитої у ставленні до козацтва керувалися короткозорою прагматикою. Поза сумнівом, розширення реєстру на період воєн і подальші намагання обернути тисячі козаків на сільський чи міський простолюд пояснюється фінансовими резонами, адже так само різко скорочували й польську та литовську армії. Аналогічно діяли уряди Франції та німецьких князівств, а шкоди, що їх заподіювали, збиваючись у банди, неоплачувані й звільнені з війська жовніри, були однаковою проблемою не лише над Дніпром, а й над Віслою, Німаном, Рейном, Дунаєм і Роною. Проте фіскальні міркування пояснюють не все, оскільки козацькі бунти, на відміну від солдатських конфедерацій Речі Посполитої, серед своїх вимог на перше місце висували не платню. Для них найважливішим питанням було місце козацтва у соціальній структурі Речі Посполитої» [5, с. 87].

Отже, головним завданням козацьких виступів спочатку було не визволення від польського панування (політичного, економічного, культурного, релігійного тощо), а інтегрування у тогочасне суспільство й отримання козаками шляхетських привілеїв (право володіти землею, мати власну юрисдикцію, можливість брати участь у сеймах і сеймиках й обирати короля та ін.) і обов'язків (зі зброєю в руках захищати державу від зовнішніх і внутрішніх ворогів). Зразу ж у цьому контексті згадуються права і зобов'язання трьох найголовніших станів у Франції, де аристократія (шевальє) – героїзмом і кров'ю на полях битв служили королю і поспільству, духовенство – смиренністю і молитвою до Бога, а селянство – слухняністю і важкою працею на землі. Саме цікаве те, що тодішня шляхта (польська, литовська, руська, пруська, білоруська тощо) поступово намагалася позбутися свого обов'язку збройно оберігати мир і добробут Речі Посполитої (т. зв. «посполите рушення») і перекласти його на плечі самої держави та її кварцяного війська, хоча саме за цей податок «кров'ю» вона й займала своє привілейоване положення у суспільстві. На противагу цьому, українське козацтво рішуче брало на себе зобов'язання стати провідною лицарською верствою воїнів-професіоналів, але за це по праву вимагало для себе т. зв. «шляхетських золотих вольностей». Проте, всі їх побажання і наміри наштовхнулися на повне неприйняття панівного стану й правлячої верхівки Речі Посполитої.

Для того, щоби зрозуміти приховану сутність цього парадоксу, ми знову надаємо слово сучасному польському досліднику: «Перш ніж визнати тогочасну політику уряду й сейму в ставленні до козацтва непослідовною, хибною чи навіть небезпечною, варто придивитися до українського суспільства і передовсім нагадати, що після Люблінської унії тут стрімко зросла вага потужних князівських родів та кількох магнатів-прибульців – Замойських, Конєцпольських, Любомирських і Потоцьких. Паралельно зростало й міцніло як спадковий соціальний стан козацтво, яке вже у першій третині XVII ст. перестало бути зняряддям магнатських прорахунків, навпаки – воно перетворилося на конкурента можновладців на території України. На це вказують, зокрема, датовані ще початком XVII ст. спроби підпорядкувати міста й села козацькій юрисдикції. За рівнем життя, освітою й амбіціями козацька старшина в основній своїй масі нагадувала шляхту середнього

достатку, а честі їй додавали військові («рицарські») заняття. Покликаючись на своє гадане походження від дружинників києво-руських князів, «старинні» козаки вимагали, аби їх було визнано «рицарськими людьми» на рівні зі шляхтою. Такі вимоги не раз лунали від імені Війська Запорозького, причому не було проблемою відділити «старинних», тобто спадкових козаків, що володіли землею, від напливу селян-утікачів та міської голоти. Проте сейм відкидав ці вимоги, хоча час від часу й давав згоду на нобілітацію окремих осіб. З одного боку, шляхта не хотіла втручатися до внутрішніх справ Волині, Брацлавщини й Київщини, а з другого – військова організація впроваджувала інші лояльності, не пов'язані зі шляхетським сусідством чи самоврядною спільнотою повітів. Козаки-шляхта поставили б під загрозу владу кількох українських олігархів не тільки *de facto*, а й *de jure*. Лише вони б змогли б привести шляхетську масу до реальної участі у владі та здолати домінацію аристократів. Як би парадоксально це не звучало, шляхетську рівність в Україні могло забезпечити лише козацтво. Доки воно лишалося поза шляхетським станом, усі козацькі вимоги і збройні виступи набували характеру соціального бунту, адже селяни – піддані використовували їх для нападів на маєтки» [5, с. 87–88].

На нашу думку, в річпосполитському суспільстві загалом і в українському зокрема у першій половині XVII ст. поступово складається патова ситуація, коли можновладці мають можливість, але принципово не прагнуть до порозуміння, тоді як козацтво, усвідомлюючи свою силу і боекватність, спочатку намагається порозумітися, а вже потім «през шаблю» починає виборювати свої права. Ця ситуація яскраво ілюструє важливість безперешкодного функціонування в суспільстві т. зв. «соціального ліфту». Поки він працює, то всі енергійні й пасіонарні члени (страсти) соціуму можуть себе реалізувати, а якщо ні, то треба чекати проблем, які з часом і матеріалізувалися у збройне протистояння між владою і козацькою радикальною опозицією. Разом з тим, ми переконані, що не можна всі козацькі повстання 20–30-х рр. XIX ст. називати «масштабними збройними виступами», а тим паче козацькими війнами, тому що в їх першопричинах, перебігу й наслідках було як багато закономірного, так і особливого. А головне в їх розумінні те, що, передусім, завдячуючи видатній етнодержавонацієтворчій діяльності П. Конашевича-Сагайдачного, козацтво у виборюванні своїх лицарсько-

шляхетських привілеїв з часом перейшло від вузько станових інтересів до загальноукраїнських і по праву очолило українські державотворчі й націєтворчі процеси. У цій борні, одним з вирішальних чинників стала боротьба за відновлення життєдіяльності Руської (Української) Православної Церкви.

Недаремно А. Сулима Камінський наголошує: «Не маючи громадянських прав, козаки, на відміну від шляхти, не могли вести з владою переговори на рівних, тому козацька старшина легалізувала свої вимоги палкими деклараціями про підтримку православ'я. У такий спосіб боротьбу за професійно-групові права було перетворено на широку національну боротьбу. Для мешканців Речі Посполитої, котрі пишалися релігійним спокоєм у країні, козацька готовність зі зброєю в руках боронити власну віру мусила би стати грізною пересторогою. Адже роль захисників «руської релігії» виправдовувала козацькі повстання в очах не лише селян, а й чималої частини українських городян і шляхти» [5, с. 88].

Загалом, погоджуючись зі слухними твердженнями польського колеги, ми все ж вважаємо, що спочатку ці реbelie мали яскраву подібність до рокошів (невизнаних владою військових об'єднань шляхти, які збройною силою домагалися захисту своїх інтересів, як наприклад, рокош Миколи Зебжидовського 1606–1608 рр. та рокош Єжи Любомирського 1665–1666 рр.) чи навіть у деякій мірі до конфедерацій (визнаних можновладцями тимчасових шляхетських спілок для вирішення певних політичних й економічних завдань). До них з певними зауваженнями можна віднести козацькі виступи під керівництвом Марка Жмайла (1625), Тараса Федоровича (Трясила) (1630), Івана Сулими (1635). На відміну від них, реbelie під орудою Павла Бута (Павлюка) (1637), Якова Острянина (Остряниці) і Дмитра Гуні (1638) стали справжніми повстаннями, які позбулися вузькостанових «шат» і перетворилися у вибухи всенародної непокори. А найголовніше, на нашу думку, те, що з кожним черговим виступом козаки усвідомлюють себе не просто «лицарськими людьми», а провідною націєтворчою силою українського народу, в той час як руська (українська) окатоличена й сполонізована магнатерія і переважна більшість заможної шляхти перетворюються з часом на руйнівну й деструктивну потенцію вітчизняного етнодержавонацієтворення. Ми впевнені, що саме в цей час у головах козацької старшини поступово починається зароджуватися і формуватися

самостійницько–державницькі переконання.

Ймовірно, вони базуються на такій реалістичній тезі: якщо Річ Посполита не бажає визнавати козацтво як окремий шляхетсько-лицарський стан та як повноправного представника українського народу, то чи не варто козакам розпочати виборювати зі зброєю в руках власну державу, чи хоча би, у гіршому випадку, змінити державне підпорядкування, що, врешті-решт, і сталося. Саме тому, козацькі збройні виступи 20–30-х рр. XVII ст. стали тим сильно діючим каталізатором, який не тільки активно посприяв перетворенню козацтва з мілітарного прошарку у потужну верству суспільства Речі Посполитої, а й допоміг українським козакам, врешті-решт, з часом стати домінантною, організованою, цілеспрямованою і керуючою силою вітчизняного етнодержавонацієтворення та нанести потужний удар по литовсько–польській державі й створити власну – Гетьманщину.

З цього приводу А. Сулима Камінський зазначає: «Розширення козацьких вимог нагадує формування ідеології езекуційного руху, які теж починали зі станових питань, а перейшли до державних справ. Шляхетському егалітаризмові завдали непоправного удару магнати під час рокошу Зебжидовського, а козацька старшина, що виступала від імені Війська Запорозького в ролі господаря України, програла півстоліття пізніше власному плебсові, який справу Гадяча й остаточно передав Україну під владу російської аристократії. Оскільки козацькі виступи підтримувало селянство, це, звісно, не могло не відштовхувати місцеву шляхту, проте не забуваймо, що в повстанні Богдана Хмельницького чимало шляхтичів стали на бік козаків, а не на підтримку українських олігархів. Отже, можна припускати, що відмова козацькій старшині, яка претендувала (на думку багатьох, заслужено) на шляхетський статус, ішла не від поляків, а від українських магнатів-конкурентів за владу, маєтки і вагу в суспільстві. Певну роль у позиціях сейму відіграв також острах перед можливою спілкою короля з Військом Запорозьким, адже козаки завжди підкреслювали, що завдячують своїми правами королівській підтримці. Далекоглядніші з-поміж сеймових послів розуміли, що козацьку проблему треба вирішувати, бо козаків належить або знищити силою, або інтегрувати в структури Речі Посполитої. Проте, для першого не вистачало військових потужностей, а на перешкоді другому стояв розвиток шляхетського самоврядування» [5, с. 89].

Думка польського дослідника, що саме українська магнаторія стала головною перешкодою для нобілітації козацтва як лицарсько-шляхетського стану, є, на нашу думку, дуже цікавою й інтригуючою, а разом з тим і дискусійною. Все ж таки, хоч і родини-клани Острозьких, Збараських, Вишневецьких, Заславських, Корецьких, Сангушків, Чорторійських та ін. мали великий вплив на етнічних українських землях і не тільки на них, проте, вирішальну роль у Речі Посполитій відіграло ситуативне об'єднання короля і польських магнатів (у першу чергу тих, хто мав земельні володіння в Україні – Замоївських, Конєцпольських, Любомирських, Потоцьких, Собеських, Фірлеїв) з польською середньою і незаможною шляхтою. Отже, якщо би було бажання у цієї провідної сили, то, навіть не зважаючи на активний спротив окатоличених і сполонізованих українських магнатів-олігархів, козаки отримали би за свої реальні заслуги перед річпосполитською державою шляхетський статус. Але цього не сталося, тому українське козацтво зі зброєю в руках розпочало боротьбу за свої права (козацькі виступи 20–30-х рр. XVII ст.) що, зрештою призвело до Хмельниччини і створенню Української Козацько-Гетьманської Держави (Гетьманщини).

Після ознайомлення із першопричинами козацьких збройних виступів 20–30-х рр. XVII ст., тепер ми хочемо проаналізувати їх найважливіші закономірності: По-перше, спочатку їх головною метою було не визволення українського народу від нестерпного і жорстокого гніту Речі Посполитої (політичного, економічного, релігійного, культурного, етнічного тощо), а повноцінне інтегрування козацтва у тогочасне річпосполитське суспільство й отримання козаками т.зв. нобілітації та шляхетсько-лицарських привілеїв (як право володіти землею, мати власну юрисдикцію, можливість брати участь у сеймах і сеймиках й обирати короля та ін.) та обов'язків (зі зброєю в руках захищати державу від зовнішніх і внутрішніх ворогів). По-друге, головними засобами досягнення своїх завдань козацчина, на відміну від доби П. Конашевича-Сагайдачного, де превалювали мирні й дипломатичні способи, обрала рішучий спротив і збройну непокору, які згодом переростали у повстання. По-третє, провідною рушійною силою цих реbelieй було, насамперед, козацтво (більшою мірою нереєстровці (випищики) і реєстровці й меншою – запорожці), при незначній (спочатку) й поступово зростаючій (під кінець)

допомозі селянства і міщанства. По-четверте, основною територією, де відбувалося збройне протистояння між повстанцями і коронним військом, були не всі українські етнічні землі, а лише терени Наддніпрянщини. По-п'яте, відсутність у повсталих загально визнаного й харизматичного лідера, вправного політика, видатного полководця, стратега і мудрого дипломата, яким до того був П. Конашевич-Сагайдачний, а згодом ним став Б. Хмельницький, хоча всі виступи були персоніфіковані й мали своїх очільників, але ці керівники (в тій чи іншій мірі), не були визначними політичними й військовими діячами й до того ж не мали всенародного визнання (не користувалися великою підтримкою навіть у своєму середовищі), а деякі з них мали занадто багато недоліків. По-шосте, брак єдності й порозуміння серед самого тогочасного українського козацтва (не було в них, на жаль, т.зв. корпоративної солідарності), насамперед це стосується значних протиріч між реєстровцями і випищиками (нереєстровцями) загалом, так і непорозумінь між самими реєстровими козаками зокрема, що стосується запорожців, то в 20–30-х рр. XVII ст. вони ще не стали тією згуртованою силою – запорозьким лицарським братством (середина і друга половина XVII ст.), тоді як в аналізований нами період, запорозькими козаками могли бути і випищики (показачені) і реєстровці, в свою чергу і запорожці одночасно могли бути і реєстровими і нереєстровими козаками, загалом у першій половині XVII ст., попри настійливі намагання офіційної Варшави структуризувати козащину й повністю собі її підпорядкувати (виокремити і всіляко підтримувати реєстрове козацтво й повністю ліквідувати випищиків і запорожців), українське козацтво, незважаючи на це, і надалі розвивалося і посилювалося. По-сьоме, відсутність оперативно-тактичного і стратегічного планування військових кампаній повсталими і переважання в їх діях оборонної тактики над наступальною. По-восьме, ці реbelie стали тим сильно діючим каталізатором, який не тільки активно посприяв перетворенню козацтва з мілітарного прошарку у потужну верству суспільства Речі Посполитої, а й допоміг українським козакам, врешті-решт, з часом стати домінантною, організованою, цілеспрямованою і керуючою силою вітчизняного етнодержавонацієтворення та нанести потужний удар по литовсько-польській державі й створити українську – Гетьманщину.

Дуже показовим, на нашу думку, є роль у цих кардинальних змінах українського козацтва. Саме козаччина була катализатором тих тектонічних зрушень, які з часом стануть причинами занепаду однієї держави (Речі Посполитої), оскільки її влада не прагнула йти на поступки, посилення іншої (Московії) та створенням власне української (Гетьманщини). Важливе значення в цих трансформаційних процесах відіграла козацька старшина, зокрема один з її найкращих представників – П. Конашевич-Сагайдачний. Ми переконані, що саме цей видатний український державотворець, політик, полководець і дипломат цілеспрямовано намагався реалізувати еволюційними (мирними) засобами, а саме шляхом компромісів з річпосполитськими можновладцями на теренах України (Наддніпрянщини) проект автономного козацького утворення з певними юридично-імунітетними, релігійно-етнічними, соціально-економічними й мілітарними правами, що могло згодом посприяти реформуванню Речі Посполитої і перетворенню її на потужну державу трьох народів – польського, литовського та українського. На жаль, після смерті гетьмана весною 1622 р. у середовищі козацької старшини не виявилось гідного спадкоємця. Зрештою, ні О. Голуб, ні М. Дорошенко, ні М. Жмайло ні інші його побратими не змогли гідно продовжити справу звитяжця. Попри це, козацькі збройні виступи 20–30-х рр. XVII ст. як революційний шлях виборення українським козацтвом низки своїх вузькостанових прав, а разом і загальноукраїнських (передусім, пов'язаних з православною релігією) стали, на наше тверде переконання, дієвою альтернативою еволюційно-компромісній політиці П. Конашевича-Сагайдачного. Так, в річпосполитському суспільстві загалом і в українському зокрема у першій половині XVII ст. поступово складається патова ситуація, коли можновладці мають можливість, але принципово не прагнуть до порозуміння, тоді як козацтво, усвідомлюючи свою силу і боєздатність, спочатку намагається з ними порозумітися, а вже потім починає активно діяти. Незважаючи на те, що ці повстання не завжди були успішними й переважно зазнавали дошкульних невдач, врешті-решт, вони показали неготовність Варшави до поступок та якісно і кількісно посилили вітчизняне етнодержавонацієтворення і посприяли згодом перемозі Хмельниччини.

Таким чином, козацькі збройні виступи 20–30-х рр. XVII ст. відіграли

вирішальну роль в українських етнічних, етнокультурних, державотворчих і націєтворчих процесах але, на жаль, вони не посприяли реформуванню Речі Посполитої і перетворенню її на потужну державу трьох народів – польського, литовського та українського. Якщо у першій чверті XVII ст. завдячуючи П. Сагайдачному у вітчизняному етнодержавонацієтворенні домінував еволюційний шлях розвитку, то вже у другій чверті цього ж століття панівними стали революційні засоби творення і розбудови держави і нації українців (руських, русинів). Саме збройні виступи, воєнна конфронтація козаків з польською владою, руськими магнатами та їх спільниками, у тому числі й частиною реєстрового козацтва стали основним трендом суспільного життя на Наддніпрянщині у другій чверті XVII ст. Головною метою виступів українського козацтва спочатку було виборювання шляхетського статусу, способом її здійснення була збройна непокора, яка згодом переростала у повстання, а провідною рушійною силою – козацтво, при незначній (спочатку) й трохи більшій (під кінець) допомозі селянства і міщанства. Саме українське козацтво було головним організатором і рушійною силою, етнодержавонацієтворення в Україні, що зрештою призвело до Хмельниччини і створенню Української Козацько-Гетьманської Держави (Гетьманщини), яка у свою чергу стала засадничим підґрунтям для українців в їх героїчній боротьбі за збереження етнічної самобутності, відновлення власної державності й формування політичної нації від кінця XVIII і до початку XXI ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Голобуцкий В. Крестьянско-казацкие восстания 20-30-х годов XVIII [Глава XVII] // История Украинской ССР в 10 т. – К. : Наукова думка, 1982. – Том второй. Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (Вторая половина XIII – первая половина XVII в.). – С. 423-443.
2. Голобуцкий В. Запорозьке козацтво. – К. : Вища школа, 1994. – 544 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.– Т. VIII. Ч. I. Від Куруківщини до Кумейщини (1626-1638). – К. : Наукова думка, 1995. – 856 с.
4. Іванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. – К. : Видавничий дім «Академперіодика», 2002. – 290 с.
5. Камінський Сулима А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / Пер. з пол.– К. : Наш час, 2011. – 264 с.
6. Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм. – К. : Міленіум, 2005. – 358 с.
7. Лях С. Козацькі війни // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 247-248.
8. Марочкін В. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К. : Вища школа, 1989. – 112 с.

9. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / Пер. з англ. – Видання друге, виправлене. – К. : Критика, 2006. – 496 с.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1. До середини XVIII ст. – 2-ге вид. – К. : «Либідь», 1993. – 640 с.
11. Щербак В. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К. : Наукова думка, 1989. – 128 с.
12. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К. : Критика, 2005. – 584 с.

Fihurnyi Y. COSSACK ARMED ACTIONS IN THE 20-30s OF THE XVIITH CENTURY – LOST CHANCE TO REFORM RZECZPOSPOLITA

The article analyses the Cossack armed actions in the 20-30's of the XVIIth century as the lost chance to reform Rzechpospolita and transform it into a powerful state of the three peoples – Polish, Lithuanian and Ukrainian. It has been found out that after the establishment of Rzechpospolita in 1569 and due to the intergovernmental union of the Polish Kingdom and the Grand Duchy of Lithuania, the Ukrainian Cossacks considerably strengthened over the 50 years and became a powerful factor of influence in socio-political and interstate relations of that time. It has been established that at the beginning the Cossacks, conscious of their strength and combat ability, tried to peacefully negotiate with the authorities of Rzechpospolita. Nonetheless after the authorities abandoned a constructive dialogue they began recalcitrance actions, which subsequently turned into bloodthirsty uprisings. The conclusions of the paper state that the Cossack armed actions in the 20-30's of the XVIIth century played a decisive role in Ukrainian ethnic, ethno-cultural, state-building and nation-building processes, but they did not contribute to the reform of Rzechpospolita. In the first quarter of the XVIIth century due to P. Sagaidachny the evolutionary development dominated in the national state formation. In the second quarter of the same century revolutionary means of the Ukrainians (Rus'ians, Rusyns) state and nation formation prevailed. Those were armed actions, military confrontation between the Cossacks and the Polish authorities, the Rus's magnates and their accomplices, including part of the registered Cossacks, as the main stratum of the social life in the Dnieper region in the second quarter of the XVIIth century. We firmly believe that the Ukrainian Cossacks were the main facilitators and the driving force of the state and nation-building in Ukraine, which ultimately caused the rebellion led by Khmelnytsky and the formation of the Ukrainian Cossack-Hetman State (Hetmanate), which in turn became the underlying ground for the Ukrainians in their heroic struggle for preservation of ethnic identity, restoration of their statehood and formation of a political nation from the end of the XVIIth and to the beginning of the XXIst century.

Key words: Ukraine, Poland, Cossack armed actions in the 20-30's of the XVIIth century, Reform of Rzechpospolita.

Fihurnyi J. KOZACKIE AKCJE ZBROJNE 20-30 LAT XVII WIEKU – STRACONY SZANSA DLA REFORMY RZECZYPOSPOLITEJ

Artykuł analizuje zbrojne występy kozaków z lat 20-30 XVII wieku jako straconą szansę na reformę Rzeczypospolitej i przekształcenie jej w potężne państwo trzech narodów – polskiego, litewskiego i ukraińskiego. Odkryto, że od czasu ustanowienia Rzeczypospolitej w 1569 roku w wyniku międzyrządowej unii Polskiego Królestwa i Wielkiego Księstwa Litewskiego, za niepełne 50 lat Ukraińscy Kozacy stali się znacznie silniejsi i potężnym czynnikiem wpływu we współczesnych stosunkach społeczno-politycznych i międzynarodowych. Bezsporne jest, że Kozacy, świadome swojej siły i zdolności bojowej, najpierw próbuje spokojnie pogodzić się z siłą Rzeczypospolitej, ale po tym, jak władze porzuciły konstruktywny dialog, rozpoczął akcje nieposłuszeństwa, które później okazały się krwawym powstaniem.

Słowa kluczowe: Ukraina, Polska, kozackie akcje zbrojne 20-30 lat XVII wieku, reforma Rzeczypospolitej.